

OSMANLI SAHASINDA ÇAĞATAY TÜRKÇESİ İLE ŞİİR YAZMA GELENEĞİ VE KÂMÎ'NİN BİR KASİDESİ

Ali YILDIRIM* - Fatma SİNECEN*

Özet

Osmanlı sahasında 13. Yüzyıl ile 19. Yüzyıl arasında teşekkül eden klasik Türk edebiyatının bir benzeri, Çağatay Türkçesi ile Türkistan coğrafyasında teşekkül etmiştir. Özellikle 15. Yüzyılda Ali Şir Nevayi ile özgün ve kâmil örneklerini veren bu edebiyat Mevlana Lütfi, Sekkâkî, Gedâyî, Babür Şah, Ebu'l-Gâzi Bahadır Han gibi önemli temsilciler yetiştirmiştir. Türkistan coğrafyasından gelen bilim adamı, sanatkâr ve şairlerin de etkisiyle klasik şairlerimiz arasında Çağatay Türkçesi ile şiir yazma geleneği oluşmuştur. Fuzulî, Nedim, Şeyh Gâlib gibi ileri gelenler başta olmak üzere pek çok klasik şairimiz Çağatay Türkçesi ile şiirler söylemişlerdir. Bu gelenek daha çok Ali Şir Nevayî etkisi ile gelişmiş, hatta Osmanlı şairleri arasında bu Türkçeye "Nevayî Tili" bile denmeye başlanmıştır.

Bu kadim geleneğe 17. Yüzyılın önemli şairlerinden Kâmî de uymuş, bir Çağatayca şiir söylemiştir. Üstelik Kâmî, tespit edildiği kadarıyla kaside tarzında Çağatayca şiir söyleyen tek şairdir. Gazel, rubâî, muhammes, tahmis, tarih manzumesi, kıt'a, mülemma gibi şiirlerden örnekler farklı şairler tarafından söylenmiştir. Kâmî'nin bu şiiri, yaygın şekliyle görülen otuz beyit ve yukarısı beyitten oluşmamaktadır. Çağatayca söylemenin de zorluğundan dolayı, Kâmî'nin kasidesi on üç beyitten oluşmaktadır. Ancak şiir, klasik kaside nazım biçimine uygun olarak teşbib, medhiye, dua bölümlerinden oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Klasik Şiir, Nevayî, Kâmî, Kaside

IN OTTOMAN FIELD POETRY TRADITION WITH CHAGATAI TURKISH AND ONE OF THE KÂMÎ'S ODE

Abstract

An analogy of classical Turkish literature formed between the thirteenth and the nineteenth centuries in the Ottoman realm has been formed in the geography of Turkistan and Chagatai Turkish. Especially in the 15th Century, this literature which gave unique and concise examples with Ali Şir Nevayi produced important representatives such as Mevlana Lutfi, Sekkâkî, Gedâyî, Babür Şah, Ebu'l-Gâzi Bahadır Khan. With the influence of scientists, artists and poets from Turkistan geography, a tradition of writing poetry with Çağatai Turkish between our classical poets has been formed. Fuzulî, Nedim, Sheikh Gâlib, and many other classical poets, especially Çağatai Turkish. This tradition developed mostly with the influence of Ali Şir Nevayî, and even among the Ottoman poets it began to be called "Nevayî Tili".

This cadet was well-known to the tradition of the 17th century poet Kami, and a poem of Chagatai was uttered. Moreover, Kamî is the only poet who tells Chagatai poetry in the style of kaside. Examples from poems such as ghazel, rubai, muhammes, tahmis, historical verse, kıt'a, mülemma are spoken by different poets. This poem of Kami does not consist of thirty couplets and couplets, which are widely seen. Because of the difficulty of singing in Chagatai, Kami's shoalis consist of thirteen companions. However, poetry consists of epigraphs, mediahy, prayer sections in accordance with the classical form of poetry in the ode.

Key Words: Chagatai Turkish, Classical Poetry, Nevayî, Kamî, Ode

* Prof. Dr. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
ayildirim@firat.edu.tr

* Adnan Menderes Üniversitesi.fatmasinecen@gmail.com

Klasik Türk edebiyatı veya divan edebiyatı adlarıyla bilinen edebiyatımızın Osmanlı sahasında ortaya çıkması ve gelişmesine paralel olarak Türkçemizin başka bir koluyla Türkistan coğrafyasında benzeri bir edebiyatın varlığı söz konusudur. On beşinci yüzyılda, Ali Şir Nevâî ile zirvelere ulaşan bu edebiyat, Türkçenin tarihi Çağatay şivesi ile önemli eserlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Klasik şiirin ortak malzeme, ortak kurgu ve zihniyeti ile şekillenen genel özelliklerini, tam olarak Çağatay edebiyatında gözlemlemek mümkündür. Dolayısıyla aynı dilin farklı şubeleri, değişik coğrafyalarda edebi şaheserler ortaya koymuşlardır. Türk dili ve edebiyatının zirve şahsiyetlerinden Ali Şir Nevâyî'nin de ciddi etkisi olmakla birlikte, Osmanlı sahası şairlerimizin Çağatay Türkçesi ile şiirler yazmaları gelenekselleşmiş bir uygulamadır. “Nevâyî Türk edebiyatının en önemli şairlerinden biridir. Ünü, bütün Türk dünyasına yayılmış, şairler ondan etkilenmiş ve onun kadar iyi şair olduklarını kanıtlamak için Nevâyî'nin dilinde şiirler yazmışlardır. Nevâyî'nin şiir dili öylesine güçlüdür ki *Çağatay tili* olarak isimlendirilen dil, *Nevâyî tili* adıyla da anılmıştır” (Mert 2017: 109). “Ali Şir Nevâyî'nin Türk edebiyatında yaptığı bu büyük etki, kısa sürede Osmanlı şairlerinin Çağatayca şiirler yazmasına ve araştırmacıların onun şiirlerini anlamak için Çağatayca sözlükler hazırlamasına sebep olur” (Çetindağ 2006: 44).

On dördüncü yüzyıldan başlayarak on sekizinci hatta on dokuzuncu yüzyıla kadar bu türden yazılmış örnek şiirlerin varlığı bilinmektedir. Bu geleneği Klasik edebiyattan sonra devam ettiren Tanzimat dönemi şairlerin varlığı da bilinmektedir. İstanbul'un fethinden sonra önemli bir kültür ve sanat şehri olması, özellikle Türkistan coğrafyasından pek çok sanatçı, âlim ve şairin buraya gelmesine sebep olmuştur. Fatih Sultan Mehmet'in de bu kişileri, maddi ve manevi olarak desteklemesinin de bunda payı büyüktür. Yüzyıllara göre Osmanlı Devleti'ne gelen ve büyük çoğunluğu Türk soylu olan şairlerin sayısı şöyledir: 13. yy.: 1 kişi, 15. yy.: 7 kişi, 16. yy.: 34 kişi, 17. yy.: 15 kişi, 18. yy.: 14 kişi, 19. yy.: 13 kişi, 20. yy.: 2 kişi (Kurnaz 1997: 16-17).

Klasik Türk şairlerinin Çağatay Türkçesi ile yazdığı pek çok nazım şeklinden bahsedilmekle birlikte, kaside nazım şekline ait bir örnekten bahsedilmemektedir. Bunun şairler arasında da pek tercih edilen bir durum olmadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen Çağatay Türkçesi ile şiir söylemenin zorluğu ve bir kasidenin beyit sayısının fazlalığı bunu zorlaştırmış gözükmektedir. Osmanlı sahasında sanatçılar Çağatay Türkçesi ile gazel, rubâî, muhammes, tahmis, tarih manzumesi, kıt'a, mülemma türlerinde şiirler kaleme almışlardır (Sertkaya 2004: 129). Kâmî'nin de nazireler yazdığı ve etkilendiği, döneminin önemli şairlerinden Nedim, Nevâyî'nin bir gazelini tanzir etmiş ve ayrıca Çağatayca üç beyitlik bir manzume söylemiştir. Ancak belki bir istisna olarak veya belki de tek bir örnek olarak Kâmî'nin Çağatay Türkçesi ile yazmış olduğu kasideyi görmekteyiz. Şüphesiz bu şiir, bildiğimiz klasik 40-50 veya daha fazla beyitten oluşan bir kaside değildir. Toplam on üç beyitten oluşmakla birlikte kaside nazım şeklinin özelliklerini göstermektedir. Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın damadı olan Kaymak Mustafa Paşa'nın 1721 yılında kaptan-ı derya olması üzerine ona söylenen bir kasidedir. Kasidenin ilk beş beyti teşbib, sonraki on iki beyti Mustafa Paşa'ya medhiye ve son beyit dua bölümlerini oluşturmaktadır. Hatta son beyitte gerek kelime olarak, gerekse Çağatay Türkçesi dil özelliklerine dair bir unsur da bulunmamaktadır. Bu, aslında Çağatay Türkçesi ile şiir söylemenin Osmanlı sahası şairler için öyle pek de kolay olmadığına delilidir.

Mukayyed kafiyeli olan bu kasidenin, Çağatay Türkçesinin ulu şairi Ali Şir Nevâyî'nin bir şiirine nazire olup olmadığı yönünde yaptığımız incelemede kafiye sistemi aynı olan biri Fevâ-âyidü'l-kiber, ikisi Bedâyi'ü'-vasat, birisi Nevâdirü's-şebâb'da olmak üzere, matla beyitleri aşağıda olan şu gazellere ulaşılmıştır:

Harâb kılmadı anca mini mey-i gül-reng
Ki kıldı ârız-ı gül-reng birle sâkî-i şeng (348-Fevâyidü'i-kiber)

Pîl-i gevher-keş durur her yan sehâb-ı pîl-reng
Başıda çengek hilâl ü yanıda hurşîd zeng (338-Bedayi'ü'l-vasat)

İylese muğ-beççe deyr içre mini mest-i meleng
Uşataymin sâgar-ı nâmûs bile şîşe-i neng (339-Bedayi'ü'l-vasat)

Çemende serv-i nâzım cilve kılmak eylemes âheng
Cihân bostanının billâh bolupmin gonca dik dil-teng (335-Nevadirü'ş-şebab)

Ancak bir nazire ilişki düşünmek için vezinlerin de aynı olması gerekmektedir. Dolayısıyla sadece Bedayi'ü'l-vasat'ın 339 numaralı gazeli hem vezin hem de kafiye sistemi olarak Kâmî'nin kasidesi ile aynı gözükmemektedir.

Berây-ı Kapudan Mustafa Paşa-yı Tevkî'î
Sâbikan Bâ-Lugat-ı Çağatâyî
fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün

1. Çağatâyî yine bir şûh-meniş dil-ber-i şeng
Közleri kımacı itkey dil-i zâra nîreng
(Yine şuh yaradılışlı bir Çağatay güzeli, gözlerini süzerek inleyen gönlümü büyüledi.)
2. Tohtadı 'ışkı derûnumga çakup gamzeleri
İltradukça yüzi hûşumı eyler pür jeng
(Öldürücü bakışlarını sineme sapladı; yüzü parladıkça akıl aynamı paslandırır 'aklımı başımdan alır'.)
3. Lebi teprense tolar nice tagar-ı sükker
La'li utkansa n'ola irmes anuñla hem-reng
(Dudakları titrese nice şeker kâseleri dolar, lal taşı utansa yeridir; zira o, dudaklarının rengine benzeyemez.)
4. Yavuk itken mini sıpaguçı zülfün cânâ
Esegen tek tolanurmin serâsime vü deng
(Ey sevgili, beni o sallanan saçlarına bağlayınca, kendinden geçmiş bir şekilde hortum gibi dolanırım.)
5. Sin tek ocunda güzeller şehi irmes ammâ
Eyledi hicr ü firâkuñ ocunı başuma teng
(Dünyada senin gibi güzeller şahı olmaz; ama senin ayrılığın başıma dünyayı dar etti.)
6. Özi tiñiz güher-i mevce Kapudan Paşa
Sıhr-i sadr-ı vüzerâ dâver-i Dârâ-ferheng
(Özü deniz incisi gibi olan Kapudan Paşa, Bilge Dara'nın veziri, Sadrazam'ın damadıdır.)
7. Bilgülü özge yaraş zât-ı küvenc-i devlet
Anga şöhret bulur olganda tapukçu Huşeng
(İlmi ve yararlığı ile devlette itibarlı olan Paşa'nın kapısında Huşenk kapıcı olsa şöhret bulur.)
8. Kâr-fermâlugu asramış-ı il ü diyâr
Rûz-ı talaş-ı rikâbında zafer peyk-şeleng
(Onun yönetiminde devlet ve ülke güvendedir; ayağına üzeniyi geçirdiği savaş günü, zafer, koşarak gelen habercidir.)
9. Kûh-ı Kâf üzre şafak sanma urındı bağıtak
N'ola utkansa vakârıyla keçer deng-â-deng
(Kaf Dağı'nın üzerinde bir kızılık sanmayın, o, Paşa'nın giydiği zırhın parıltısıdır; Kaf Dağı onun vakarla geçişinden utansa şaşılır mı?)
10. Dâver-i bahr olaganda yaraşur fahr-künân

Kök ara nuyın olur burçlara Hut u Harçeng
(Paşa, kaptan-ı derya olduğunda, göklerde kumandan olan balık ve yengeç burçlarına öğünmek yaraşır.)

11. Sıbganur varını medhüñde bu tab'-ı şühüm
Zührenüñ sâzı ayalgasına olgay âheng
(Bu şuh şairliğim, gökyüzündeki Zühre'nin sazına eşlik ederek senin medhini terennüm eder.)

12. Şol kadar şevka tüşüpdür ki anuñ nâtıkası
Geh Mogol gâhi Nevâyî körinür reng-â-reng
(Paşa övgüsünde şairlik yaratılışım o kadar şevk ve arzu ile coşar ki, bazen Nevayî, bazen Moğol tarzında rengârenk sözler söyler.)

13. Kâmiyâ şöyle du'â eyle ki endûh u keder
Dûr ola dâ'iresinden nice yüz biñ ferseng
(Ey Kâmi, o şairlik yeteneğim öyle bir dua eder ki, keder ve sıkıntı onun kapısından binlerce fersah uzakta olur.)

Şiirde Geçen Çağatay Türkçesine Has İsim Soylu Kelimeler:

Kımacı: Şaşı, şehla göz, yan bakış.

Tagar: Çanak, kap, tekne, torba, kâse

Sıpagucı: Okşayıcı, sıvazlayıcı; saçıcı, dağınık, saçılmış, dağınık.

Esegen: Dörek esen yel, hortum.

Oçında: Dünyada, acunda.

Tapukçı: Kapıcı, hizmetçi

Asramış: Korumuş, esirgemiş, saklamış, himaye etmiş, bekçilik.

Talaş: Dalaş, savaş, kavga

Bağtak: bağiltak, başta ve gövdede zırh altına giyilen pamuklu bir tür kaftan, şırdag.

Yavuk: Yakın.

Yaraş: Fayda, iyilik, itibar.

Ayalgasuna: Ayalga, Terennüm, ezgi

Şiirde Geçen Çağatay Türkçesine Has Fiiller:

Tohta-: Dinlemek, saklamak, yerleşmek, karar vermek, alıkoymak.

İltira-: Parlamak, parıldamak

İrmes:

İt-: Etmek

Tolan-: Dolanmak, dolaşmak, sarmak, ihata etmek, dönmek.

Sıbgan-: Saçmak, dökmek, serpmek; terennüm etmek, ezgilenmek.

Şiirde Geçen Çağatay Türkçesine Has Dil Özellikleri:

Sin

Min

Tiniz: Deniz

Küvenç

Anga

Olganda

Utgansa

Keçer

Kök

Tüşüpdür

Körinür

Derunumga

Mini

İtkey

Türkçesin tasnif edilmesinde önemli bir kriter, ol- fiilinin doğu Türkçesinde bol- şeklinde kullanımıdır. Hatta bu sebeple bol- Türkçesi, ol- Türkçesi adlandırılması bile yapılmıştır. Doğu Türkçesinde bol- kullanımı yanı sıra ol- kullanımı da söz konusudur; ancak Çağatay Türkçesi ile örnek bir şiir söyleyen şairin özellikle bunu tercih edeceği de bir gerçektir. Özellikle ulama gerektiren durumlarda, kelime başında ünlü sesin bulunması zaruretine binaen ol- fiilinin kullanıldığı görülmektedir. Kâmî, yukarıdaki şiirinin dört yerinde bu fiili kullanmıştır. Yedinci beyit ikinci mısra ve onuncu beytin her iki mısrasında ulama zaruretiyle de kaynaklanan “ol-“ kullanımını görmekteyiz. Ancak bir vezin zarureti bulunmayan on birinci beyit ikinci mısra da “olgay” şeklinde kullanım tercih edilmiştir.

Kelime başı (k, t, m) ünsüzlerinin korunduğu kök, tüş-, kör-, tinez, keç-, küvenç, min, talaş gibi örneklerde gözlenmektedir. Yine –an sıfat-fiillerin –gan şekli, –a yönelme halinin –ga şekillerine rastlanmaktadır. Doğu Türkçesine has –gay gelecek zaman eki (olgay) ve yine sıfat-fiil üzerine bildirme eki yığılması (tüşüpdür) örnekleri gözlenmektedir. Bunun yanı sıra yukarıda kaydedilen ve Çağatay Türkçesinde yaygın kullanılan fiil ve isimler şiirde yer almaktadır. Yine çekimli fiil üzerine zamir kelimesini getirmek kuralı (tolanırmin) örneği ile kullanılmıştır.

Kaynakça

- NEVAYÎ, Ali Şir (2006). *Nevadirü'ş-Şebâb* (Haz. Metin Karaörs). Ankara: TDK Yayınları.
- NEVAYÎ, Ali Şir (2002). *Bedayi'ü'l-Vasat* (Haz. Kaya Türkay). Ankara: TDK Yayınları.
- NEVAYÎ, Ali Şir (1996). *Fevayidü'l-Kiber* (Haz. Önal Kaya). Ankara: TDK Yayınları.
- ÇETİNDAG, Yusuf (2006). *Ali Şir Nevayî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KURNAZ, Cemal (1997). *Anadolu'da Orta Asyalı Şairler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- MERT, Abdullah (2017). Osmanlı Şairlerinin Çağatay Türkçesiyle Yazdıkları Şiirlerde Kullandıkları Dil Üzerine. *SUTAD*, Bahar 2017; (41), s. 107-118
- SERTKAYA, Osman Fikri (2004). Osmanlı Şairlerinde Ali Şir Nevayî Tarzı ve Nevayî'ye Anadolu'da Yazılan Nazireler. *Ali Şir Nevayî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yılı Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri: 24-25 Eylül 2001*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 129-140.
- ÜNLÜ, Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yay.